

Ислам Д.А., Ержанова С.Б.
**Қазақ лирикасындағы түрік
бірлігінің бейнеленуі**

Мақалада қазақ өлеңіндегі түрікшілдік тақырыбының көркем бейнеленуі жайында сөз қозғалады. Қазақ өлеңіндегі түрікшілдік идеясын жырлау ХХ ғасыр басындағы қазақ ақыны М. Жұмабаев шығармашылығында алғаш сипатталды. Бұл сарын кеңестік дәуір тұсындағы ақындар өлеңдерінен де көрініс тапты. Әсіресе Ж. Нәжімеденов, Ж. Жақыпбаев өлеңдерінде өзгеше реңк алды. Бертін келе түрікшілдік тақырыбына барған Т. Медетбек, Т. Әбдікәкімов т.б. ақындар болды. Қазіргі қазақ өлеңіндегі түрікшілдікті жырлаудың жаңашылдығы да байқалады.

Түйін сөздер: түрікшілдік, бейнелі сөздер, дәстүр, жаңашылдық, жаңа мазмұнды сөз тіркестері, көркемдік тәсілдер, елшілдік бағыт, идеялық ерекшелік, ой тереңдігі, анти-кейіпкер.

Islam D.A., Erzhanova S.B.
Kazak Siirinde Turk Birlidi

This article deals with the matter of artistic praising themes of patriotism and panturkism in the poems of the poet. Uniof of turks in kazakh poetry. This article deals with an issue of literary expression of turkic ideas in the works of kazakh poets. Praising the turkic ideag are firstly met in the worlg of famous kazakh poet M.Zhumabaeu in the beginning og XX century. This motive has its longevity in the worlg of ofher kazakh poets and writers of Soviet period as Zh.Nazhemidinov, Zh.Zhaki pbaev etc. In prezent period this theme of turkic idea have been developing in the works of T.Medetbek, T.Abdikakimov. In poetic works of present kazakh poets the theme of turkic ideas are sounded newly.

Key words: turkism, image, customs, newness, bell-letter methods, national colour, peculiarities of ideas, depth of Thoughts, antogonist.

Ислам Д.А., Ержанова С.Б.
**О единстве тюрков
в казахской лирике**

В данной статье рассматривается вопрос художественного изображения тюркской идеи в произведениях казахских поэтов. Воспевание тюркской идеи впервые встречается в произведениях известного казахского поэта М. Жумабаева в начале ХХ века. Этот мотив нашел свое достойное продолжение в творчествах других казахских поэтов и писателей советского периода, таких как Ж. Нажмеденов, Ж. Жакыпбаев и многие другие. В более современное время тему тюркской идеи развивали в своем творчестве Т. Медетбек, Т. Абдикакимов. В стихотворных произведениях современных казахских поэтов тема тюркской идеи звучит по-новому.

Ключевые слова: тюркизм, образность, обычай, новичество, художественные методы, национальный колорит, особенности идей, глубина мыслей, антиперсонаж.

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университетінің қауымдастырылған профессор (доцент), ф.ғ.к., Түркістан қ.,

²Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің профессоры, ф.ғ.к., Алматы қ. Қазақстан, e-mail:dosbol-75@mail.ru; esb72@mail.ru

ҚАЗАҚ ЛИРИКАСЫНДАҒЫ ТҮРІК БІРЛІГІНІҢ БЕЙНЕЛЕНУІ

Біз бүгінгі сөзді қазақ лирикасындағы түрікшілдіктің көркем әдебиетке ойысқан поэтикалық құрылымындағы орны мен мәні төңірегіне арнасақ. Ақын өлеңдеріндегі отаншылдық, ұлтшыл рухтың зерлі дінгегін құрайтын көркемдік аспектілердің негізі қайда жатыр дейтін мәселелер ойлы оқырманын қызықтырады сөзсіз. Қазақ лирикалық поэзиясында түрікшілдік тақырыбын алғашқы жырлаушылардың бірі М.Жұмабаев болатын. Бұған М.Әуезов айтқандай Мағжанның «елшілдік» бағыты себеп болатын. Бұл жөнінде ғалымдар «...Бір заманда өзбек әдебиетінде Әлішер Науаи түрікшілдік идеясын қандай жоғары көтеріп, қаншама ұмытылмас еңбек етсе қазақ топырағында тек Мағжан ғана сол даңқты дәстүрді дамытып, әдебиетімізге «бітімі бөлек, аңсары өзгеше жарқын беттер қосты» [1, 240] – деген сүбелі пікір қозғады. Ғалым ақынның түрікшілдік тақырыбын «Орал тауы», «Пайғамбар», «Алыстағы бауырыма», «Қазақ тілі», «Жер жүзіне», «Айға», «Сағындым», «Тұранның бір бауырында», «Түркістан», «Қорқыт», «Қойлыбайдың қобызы», «Батыр Баян» өлеңдері мен дастандарын жатқызады. Түрікшілдік тақырыбы айқын көрінетін Мағжанның «Қазақ тілі» өлеңіне тоқталайық.

Жарық көрмей жатсаң да ұзақ, кен тілім,

Таза, терең, өткір, күшті, кең тілім.

Таралған түрік балаларын бауырыңа

Ақ қолыңмен тарта аларсың сен тілім!

(Қазақ тілі)

Өлең тақырыбы «Қазақ тілі» аталғанымен тек тілге арналған туынды деп олақ қабылдай алмайсыз. Тақырыптық атаудан өрбіген фабулалық желі өлеңнің ұлттық рухымен тұтасып идеялық мазмұнды байыта түскен. Мұнда ХХ ғасырдағы қоғамдық тарихи әлеуметтік жағдай толыққанды суреттелген. Ұлттық қасиеттердің табанда жаншылып қасіретке айналған кезеңін ақын «жауыз тағдырдан» көреді. Ақын үшін халқының кешегі тарихы, өткен бақыты сынды. Елдік жолында қиылған тағдырлар, елдік тағдырдан әлдеқайда мағыналы екен. Өткен дәуреннің өңі алтын күндей нұрлы болғандығы да, сол замандардағы өршіл рухтың өлмес ерлігімен таңбалануында.

Мағжан романтикасының биік пафосы тереңнен тамыр салғаны да осында. Ақын әулиелілігі болар, қазақтың атар таңмен күтер алтын күні өткенінің бауырында жатқандығын ерте ескертуі. «Алтын күннің» бағасыз белгісі бабамыздың рухы, бабамыздың тілі. Қазақ халқы тілін жоғалтпаса өткен алтын күнімен қайта қауышарына ақын сенеді. Осы өлеңде, ақын «ана тілі» деп қолданатын дәстүрлі сөз тіркесіне жаңаша өң беріп тұрғандығын байқауға болады. Мұндағы тіл бейнелі адамдық атауға айналып отыр. Тіл-кеудесінде жаны, жүрегі бар кісілік тұлғалы кейіпке енген адам образымен алмастырылған. Ақын «ақ қолыңмен» деп тілдің арғы жағындағы ишараларды да айқындай түскен. Мәселен, «бір қолыңмен не оң, қос қолыңмен» деп атаса да болмайды емес пе деп сұрақ қойыңыз. Жоқ, болмайды екен. Болмайтынын, ұлттық дүниетанымдағы «ақ» түсінің сонау фольклор мен ауыз әдебиетіндегі дәстүрлі символдық ерекшелігімен түсіндіреміз. Ақын үшін бабалар жолы да ақ. Балаларын бауырына басатын ана не атаның жолы да ақ. Таралған түрік балаларын жүрегімен аялар ата мен ананы аңсаған Мағжанның түрікшілдік идеясын көкसेген тілегі де ақ. Түрік балаларының басын қосатын түрікшілдіктің зерлі діңгегі бабамыз тілі мен мұрасында жатқандығын түрік халықтары болып ойлансақ керек. Мағжанның бұл тақырыптағы өлеңдері, басқа да өлеңдері секілді драмалық тартыс белгілерімен оқшауланады. Ақынның тарихи шындыққа өрілген көркемдік концепсиясы көбіне адамзаттық, гуманистік ойларымен шешіліп, түйінделіп отырады. Бұл сарын Мағжаннан кейінгі кеңес дәуірі тұсындағы ақындар өлеңдерінде шеберлікпен өрнектелді. Әсіресе, 70-ші жылдарда Ж. Жақыпбаев поэзиясында біршама көрінді. Ақынның тарихи тақырыптағы өлеңдерінен түрікшілдік сарынның өрнектелгенін көруге болады. Осындай жайттарға байланысты, өмір шындығына ақынның асқақ арманы қарсы қойылған романтикалық сарын келіп шығады. Өткенді дәріптеу жағынан Жұматай романтикасы Мағжанға ұқсайды. Қазіргі лирикадағы түрікшілдік сарын Ж. Нәжімеденов, Т. Медетбек, Т. Әбдікәкім т.б. өлеңдерінде айқынырақ поэтикалық мазмұн құрауда. Жұмекеннің концептуальды туындыларының бірі «Менің топырағым» өлеңі. Өлеңнің өн бойында фольклорлық сарын іздері бар. Фольклорлық нақыштар мәтін құрылымының негізгі поэтикалық әлеміне қызмет етіп тұр. Батырлар жырында кездесетін «аттың тіл қатуы» бұл жерде автордың «тал

шыбық» бейнесіне айналып сөйлеуімен ауыстырылған. Өзгешелігі өлеңнен ақын тұлғасының сұлбалануы айқын көрінеді. «Тал шыбықпен автор бейнесі» қосарлана көрініс береді. «Тал шыбық» боп тіл қатқанын оқырман аңғарып отыр. Оны мына жолдарда ескертіп те өткен. «Мен бала боп туғанмен, // Шыбық болып көгердім». Түркілік дүниетанымның өзінде «бәйтеректің» символдық мәні зор екендігі және ол әдеби мұраларда дәстүрлі поэтиканың көркем арналарына айналғаны қашан. Әдеби дәстүрдің көркем материалы «бәйтеректі» автор бұл өлеңде «тал шыбық, қара ағаш, емен» түрлерімен бөлектеп көрсетіп, идеялық-мазмұндық желіге орай жеке дара қолданып, сипаттап отырады. Әр түрді өрнектеп өлең тілінде берген, суретті бейнелі әлемінен ақынның концептуальды мұраты да айқын көрінеді. Өлең материалына айналған ағаш түрлері ақын идеяларының көркем бейнелеуіне сай жеке алынып салыстырмалы қалып танытқан. Ағаш түрлерін концептуальды салыстырмалы күйде қолдану, өлеңдегі көпидеялық қырлардың бейнелі берілуіне баспалдақ іспетті. Оқырманды түрлі танымдық ойларға жетелей алған өлеңнің өн бойындағы идеялық көпқырлылық бір мәтінге жүктелуі әсерлілігін арттырған. Лирикалық «меннің» субъективті толғанысы жинақталған халық бейнесінің объективті сипаттарын ашқан. Ақындық «меннің» лирикалық бейнесі қазақ дейтін халық тұғасымен тұтастықта көрінген. Лирикалық бейне бойынан танылған әдеби мінез бен өлеңдегі әлеуметтік астарлы, оқиғалы тартыс желілерінен өрбитін поэтикалық контрастар ақындық тұлғаның келбетін даралай түскен. Ақындық «меннен» таралған лирикалық көңіл-күй сатылап, рухани мұрат белгілері аясында типтендірілген. Ендеше ақындық тұлғаның қазақ атынан сөйлеуі табиғи. Бұл жәйт өлеңде поэтикалық ойлау негіздерімен жүзеге асқан. Ақын «мені» – шыбық тал арқылы халық бейнесін сомдаумен астасқан. Авторлық концепция шыбық тал өсімімен халықтың тарихи әлеуметтік кезеңдерін салыстырмалы психологиялық параллелизмде берумен айқындала түскен. Мұндай көркемдік тәсіл идеялық мақсаттан туындағанын ақын өмір сүрген кезеңдегі идеологиялық күйден де танысақ керек. Дәуірінің дүлей күшіне рухты халық бейнесін қарсы көрсетуде бүгінге деген сенімділік те бар. «Мен жастарға сенемін» – деп жырлаған Мағжан идеясының ізі де жатыр мұнда. Енді бір қырынан қарасақ қазақ дейтін халық болмысын, өнер қиырында адамзаттық санаға сіңірудің де жолы жатқандығын көреміз.

Оны өлендегі ұлттық сипатты айқындай түсетін дәстүрлі көркемдік оралымдардан анық байқасақ керек. «Бұтақтарым – биікте// тамырларым – тереңде» осының ерек үлгісі. Поэтикалық бейнелі ұғымдар төркінінің ұлттық дүниетанымнан ары Шығыс поэзиясына тән көркемдік ойлау дәстүрімен туыстасатынын көруге болады. «Содан шығар, өзімдей көретінім өзімді»-деуінде аңғал да ақпейіл қазақтың болмыс табиғаты көрінген. «Шық көзімен қарау» халықтан дінді аластаған кезең психологиясын дәл таңбалауымен ерекшеленсе, төңіректің дөп-дөңгелек көрінуі әрісі Әл-Фараби пәлсапасымен, берісі Абайдың дүниені «қауызға» сыйдырған көзқарасымен үндеседі. Қазіргі лирикадағы түрікшілдік идеяларды жырлаушы ақындардың бірі Т. Медетбек. Мұны ақынның Махамбет бейнесін сомдаудағы ерекше тәсіл танытқан өлеңінен көруге болады. «Махамбет рухы – мәңгілік ояу рух. Ол рух ұлтымыздың басына түскен ең қысталаң қиын шақтарда бой көтереді.. Бірақ оның сол күрескерлік қайсар рухын, шамырқанған сағын күні бүгінгі бейшара жалтақтық, көлгір аярлық қабырғасын қаусатып, омыртқасын опырып, жұлынын үзіп, сындырумен келеді...» [2, 3]. Бұдан, Махамбеттің тарихи тұлғасы, трагедиялы өлімі, ақындық пафосы жайлы ой түюге болады. Осы анықтамалықтың соңғы абзатына назар аударыңыз. Махамбет ұлттық рухтың символына айналған. Осыдан келіп, бүгінгі қазақ рухының жұтаңдық тартқан кейпіне кейіген көзқарас туындап отыр. Осы көзқарасты, көркемдік тұрғыда бейнелеген, ақын Темірхан Медетбек шеберлігінің қырсырына үңіле түсейік.

Мәңгілік қаралы
 Қаройдың үстін
 Қап-қара қалың
 Қара бұлттар басқан кезде;
 Қараң құраң
 Қалбаңдаған көлеңкелерден шошып
 Байғыз біткен
 Беттері ауған жаққа
 Бажылдап қашқан кезде
 Қара топырақты қопарып
 Үстінде жатқан
 Шабылған басын
 Қолына ұстап
 Қапалы Махамбет
 Қабірден шықты.
 Сол кезде
 Айналаны бөрліктіріп жіберген
 Сан дыбыстар мен
 Сан үндер шықты.

Бұл бас бунағы бірыңғай өлең емес. Баяндау лириканың оқиғалы өлең үлгісінде. Алғашқы шумағында 4 және 5 буынды егіз ұйқас көрініс тапқан. Шумақтар құралымының өзгешелігі жаңашылдығында жатыр. Егіз ұйқастар арасын бірнеше тармақтар қосады. Бұл жерде «Тармақ бір шумақта бір түрлі болуға да, түрлі болуға да ықтимал. Бірақ әртүрлі болғанда кесте ретін жоғалтпайтын тәртібі болуға тиіс» [3, 5] – дегенді ескеруіміз керек. Жаңашылдығының тағы бір қыры ескі түрік поэзиясының иірімдерін еске салады. Бұл ретте Күлтегіннің үлкен, кіші жазуларына талдау жасаған ғалым Н. Келімбетовтың «Өлеңде бірыңғай дауыссыз дыбыстардың қайталанып қиысуы, яғни аллитерация жырдағы үндестікті, мәнерлілікті күшейте түсетінін ежелгі түркі сөз зергерлері жақсы түсініп, бұл әдісті шебер меңгергені анық. Мәселен, Күлтегін жырының авторы әдеби тілге дауыс ырғағы түгіл, тіпті дыбыс қайталаулар арқылы әжептеуір ажар беруге болатынын сезген секілді» [4, 76] – пікірін алдыға тартудың орайы келіп тұр. Бұл айтылғандар ақын Темірхан өлеңіне поэтикалық реңк берген. Өлеңді қазіргі қазақ лирикасындағы түрікшілдік рухтың сарынын берудегі жаңа формалық ізденістің бір көрінісі деп қабылдауға да болар. Алғашқы шумақтың өзін оқығанда көз алдыңызға кезекпен өтіп жатқан оқиғалар процесінің жанды суреті келеді. Тіпті қысқа метражды фильмдерге бергісіз сюжеттік желінің, бір шумақ бойына сыйдырып берілуі, автор тілінің ойды нақты шақтап жеткізудегі бірден-бір шеберлігі. Мұндағы, өлең идеясы мен оқиғалық желінің трагедиялық сипатының көркемдік бояуы түстес. Оқғаның динамикалық өрлеуі қара бояудың полотносынан құрылған. Ақынның ұлттық санаға қозғау салатын көркем-танымдық идеяның бастауы, қара бояуды Махамбет өлімі трагедиясымен егіз етіп алып, құлпыртып беруінде. Оқиғалық өлеңнің мекені «Қарой». Оны қап-қара бұлттар басқан. Қараң-құраң көлеңкелер. Қара топырақты қопарып, қабірден Махамбеттің шығуы. Демек, түн-тіршілікте өтіп жатқан оқиғаның уақыттың түсі мен оны суреттеу бояуы дәл қабысқан. Өлеңнің ішкі мазмұны мен сыртқы қалыбының үндестік гармониясы да қара бояудың әуезді күйіне жегілген. Ұлттық идеяны көркем түйіндеп берудегі өлең шешімі көркемдік деталь ретінде «қасқырдың ұлуы» арқылы ұтқыр берілуі орайлы шыққан. Т. Әбдікәкімұлының ақын Асқар Егеубаев шығармашылығы жөнінде айтқан мына пікірі «... Көкбөрі» метонимиясы – жалған дүниенің эпитофиясы ғана емес, ол, сонымен бірге ұлтымыздың шамырқанған

рухының тотемдік портреті де?» [5,4]. Екі ақын өлеңдерінің рухани өзегіне берілген дәл диагноз. Темірхан өлеңдеріндегі «қасқырдың ұлуы» негізгі идеямен қоса бірнеше мәндік белгілерге ие. Оқиғалық өлеңнің соңғы түйініне айналып, көркем уақыттың шексіздік мәнін танытқан. Бассыз дүниеге бастың керек бомауы мен қасқырдың ұлуы, Махамбет заманы ғана емес, сонау Күлтегін дәуірінен бүгінге дейінгі адамзат баласының өмір сүру мәнінің философиясы мен ондағы «рухтың» мәңгілікпен параллелизмдік ұғымын айқындай түскен.

Саналылар күресінің мәніне айналған «рух» жеке адамдық дүниетанымнан жалпы халықтық дүниетанымның мәйегіне айналған. Осы рухты жырлау арқылы, бүгінгі адамдық сананың әлсіз қатпарлары анық сыналып тұр. Автор адамдық өмір сүру концепциясын да осы рух ұғымының астарына байлаған. Діни немесе философиялық танымдарда тарқатыла айтылатын «рух» мәні туралы өзіндік пәлсапа қалыптастыруды мақсат тұтпаған. Бірақ, көркем әдебиет арқылы ұлттық санаға салмақ түсіріп, қозғау салатын эсерлі күштің белгісін рухты сөйлету әдісімен шеше білген. Бұл, ұлттық дүниетаныммен етене қабысып, тіпті реалды шынайы қалыпты танытатын күйге ауысқан. Өлеңнің оқиғалық желісі мистикалық кеңістіктен реалды уақыт арқылы шынайылықпен қабыса түскен. Бір жағынан қазақы дүниетанымдық болмысты терең суреттеп отыр. Қазақтың ұлттық дүниетанымдық қасиеті көзімен қарасаңыз, өлеңнің мистикалық желісі шынайы өмір суретін шындығына айналып кеткенін ұғына аласыз. Мұның бастауы Түркілік дүниетаным философиясында жатыр. Автордың бүгінгі өмір тынысының сұрықсыз келбетін, «қара мен ақтың» бітіспес қарсылығы арасындағы күрес күретамыры етіп Махамбет бейнесімен суреттеуі, әділетсіздікке анти кейіпкер биігінен бейтарап позиция ұстауы хас шеберлігінен деп білсек керек. Бейтарап позицияның өзі «қасқырдың ұлуымен» астасып жатыр. Әйтпесе, авторлық позиция өлеңнің көркем мәтініне терең таңылған. Оған, оқырмандық қабылдау психологиясы тұрғысынан қараған жөн. Авторлық дүниетанымдық концепция өлең мәтініндегі көркемдік ойдың берілу шеберлігінен де көрінеді. Мәтіннің тағы бір ерекшелік белгісі ақ өлең үлгісінің ескі түркі поэзиясы айшықтарымен әрленуінде. Ол белгілердің өзі хас шебердің қолына түскенде қазақтың қара өлеңі табиғатымен жымдасып, айырғысыз қалыпқа түскендей. Оқиғаны суреттеуде автор тілінің

өлең әуезділігімен үндестік тапқандығымен қатар, басы артық көркемдеу сөзінің болмауымен де ерекшеленеді. Ойды беруінде де жинақылық тән. Мәселен «мәңгілік қаралы» деп анықтаушы айқын берілген Қаройдың оқырман өмірде болған Махамбет трагедиясын елестету арқылы-ақ шынайы қабылдайды. Қаройдың қазақ тарихындағы орнын оқырманға түсіндіріп жатудың керегі жоқ. Ол қазақ үшін «мәңгілік қаралы». Автор халықтық трагедияны екі ауыз суретті сөзге сидырған. Трагедияның өмірлік синдромын «байғыз біткеннің бажылдап қашуымен» нақтылай түседі. Байғыз халықтық түсінікте жамандық атаулыны шақыратын құс. Бұл қасиетін «бажылдап» сөзімен алмастырып отыр. Махамбеттің қабір сыртына шығуымен салыстырмалы тұрғыда, өлмес рухтан шегінген жамандық атаулының бейшара халінде көрсеткен. Осы тұста, ақындық түйсіктің мистикалық желіні реалды көрініске жақындата түсу үшін, саналы түрде қолданған «сан дыбыстар мен //сан үндер шықты» дейтін бейнелі жолдарының функциясы айрықша. Мұны да халықтық діни түсінікпен қабылдаған жөн. Солай қабылдаған күнде, мистикалық желінің шындыққа айналғанына сенесіз. Халықтық тарихи тұлғаға айналған Махамбет рухының әруақ кейіпінде тіріліп, келген заматындағы, сол кезеңдегі соғыс стихиясы қоса суреттелгенде мистиканы реалды оқиғамен шендестіріп беріп отырғанын байқаймыз. Автор бұл шеберлікті мәтінде «көзге көрінбейтін» сөздерімен алып сипаттап отырады. Мәселен мына жолдарға назар аударсақ.

Көзге көрінбейтін
Алыс-шабыс,
Апыр-топыр басталды;
Біреуі өлді,
Біреуі өлмеді...
Көзге көрінбейтін жебелер
Жыландардай ысқырып ұшып,
Көзге көрінбейтін адырнарлар
Ала өгіздердей мөңіреді.

Осы жолдарда-ақ оқиғалық ситуациялардың «бір кезде солай болғандығы елестеп» көзге көрінбейтін тарихқа айналғандығына риясыз сенесіз. Тек сол «көзге көрінбейтін»-дейтін тілдік қолданыстан ақын қиялының жемісінен ұшқындап, поэтикалық көркемдік әлемнің мазмұнына өткенін байқаймыз. Оқиғалық өлеңнің ерекшелігі де осында. «Повествовательное стихотворение – это как правило, предельно лаконичные рассказы о каких-то событиях»

[6, 12]. Оның баяндау лирикасы сипатында жазылғанымен ақындық «Меннің» тұрпаты сұлбалана түсетінінде. Алдымен, ақындық «Меннің» сипатын Махамбет рухымен туыстас бейнеленуі және сол рухты қайта жоғалтқан беймазалық жаймен бедерленуімен түсінуге болады. Мұндағы лирикалық кейіпкер ұғымымен да тура мағынасында қабылдау қиын. Ақындық «менге» астарлы ұласқан Махамбет бейнесінен лирикалық «Меннің» концепциялық көзқарасын ұғынуға болады. Ақындық «менмен» лирикалық кейіпкердің тұтастығынан ұлттық сана бейнелілігін ауыстыру тәсілі арқылы суреттеуде қолданған. Ал, автор интеллектуалдылығының биік өлшемімен қарасақ ақындық «Меннің» концепциясына Махамбет анти кейіпкер тұрғысында қызмет етіп тұр. «Жалпы образды немесе поэзиялық сананың дамуы екі кезеңнен тұрады. Біріншісі – мифологиялық ойлау, екіншісі – метафоралық ойлау» [7, 24]. Осы пікірді тереңдете түссек, «анти поэзия, анти кейіпкер» табиғатын теориялық негіздермен тани аламыз. Ақын өлеңі осының ерек үлгісі болып саналады. Абай мен Мұхтар туған өңірде туылып, бүгінгі қазақ өлеңінде айтарымен дара келе жатқан ақын Т. Әбдікәкімұлы, «адам туған жерінің топырағына тартады» дейтін түсінікпен қарасақ, өлең иесінің болмысындағы (мекендік жағы) гениологиялық сабақтастықта да бір сырдың жатқаны анық. Бұлай пайымдауымызға ақын Тыныштықбек өлеңдеріндегі дара бояулар мен үйлесім әлемі шақырады. Ақын өлеңдеріндегі түрікшілдікті жырлау тәсілі алдыңғы ақындар шеберлігінен мүлде бөлек. Мұнда түрікшілдік идеяларды сипаттайтын белгілі символдармен айқын көрсету көрінбейді. Бұл сарынды өлең мәтінінің астарында жасырынған идеяларды түзетін сөз тіркестері мен бейнелілігін құрайтын көркемдік тәсілдер жүйесінен аңғарамыз.

Алдымен ақын өлеңдеріндегі сөзді ойнату, тың мағынада қолдануы, жаңа сөз бен сөз тіркесін тудырып, бейнелі ұғымдар қалыптастырудағы шеберліктеріне зер салсақ. Мәселені айқындар алдында, суреткерлікпен сипаттаудағы ақынның бейнелі сұлу, әрлеу тілі тұстарына тұсалып өтейік. «Қаздардың қаңқылынан қаймақ жалап//Түнде сәл Ай сәулесін тыңдап алам; Қыз көктем көл басына асығады//бұрымы бұлт ішінде тарқатылып; Дем алармын желіні сыздап таңның//Қозы бұлттар жамырап емгенкезде; Марқа-көңіл маңырап болмай қойды,//Терезеден Ай қарап теке мүйіз; Көгілдір-нұр төгіп тұр көкте жұлдыз//Қой көзіндей сәулеге шағылысқан; Жамбасынан сыз өтіп туған айдың//Күн де бүгін

алыпты қораланып; Қар мен жаңбыр жатыр ғой найзаласып//Ашқарақ қой-сендегі алаң көңіл,// Сынған кесе – кешегі Ай жаңасы; Күлген сайын сырттағы күрең боран//Жын жылайды пешіннің қолқасында; Жетім зарын ұқпайтын жандар да бар//Желіні жоқ мал сені қайдан ұқсын; Жартастың үкі ұшатын қолтығынан//жантайып, жарықтық Ай есінесе; Шаңырақтан тік түскен найза сәске//Сүйегіне сандықтың тұр шаншылып; Мұң саңқыған сезімнің шатқалынан//Маңырайды таутеке ұйқысырап; Мен-бейшара, Даламның айтқан сырын//пенделердің тіліне аударамын; Жұлдыздардың шырынын ұрттаған таң ұйқтап жатыр//Ұйқыға жұрт та құштар; Гүл тілімен даламды пішіндесем//Нені ұйғарды өз тілін түсінбес ел; Кітап оқып тауысармыз қалың-қалың//Кұмырсқаның құдайға жалынғанын біле алмаймыз» [8, 6-28]. Сөз бейнелілігі мен суреттілігі өлең мәтіндерінде қаншама. Біз аз бөлігін ғана мысалға алдық.

Мұндағы «қаздардың қаңқылынан қаймақ жалау» нені аңғартады. М. Қашқаридың «Түркі тілдерінің сөздігінде» «Йалқус қаз ет-мес/Жалғы қаздың шаңы шықпас» [9, 118] – дегенге сайады. Бір адамның айтары зор болғанмен оның қоштары болу керек дегенді ұқтырса, айтарлы адамның жәй, тегін адам еместігін байқаймыз. О бастағы ерек дауысы қаз үніне баламалы алынғанымен айтарлы адам жалғыздықтың кейпін дәл танытқан. Ондай айтары бар тұлғалардың дауысы сан ғасырлы тарихымыздың беттерінен естіледі. Демек ақынның «қаздардың қаңқылынан қаймақ жалауы» «өзіне дейінгі асыл сөз» иелерінің мұрасына қанығып келуін танытады. Бұл «қаздардың қаңқылы»-деп жалпы (көпше) түрде берілуімен де үйлеседі. «Қаздардың қаңқылы»-өнер не тарихи тұлғалы адамдар бейнесін типтендіріп беріп тұр. Автор өзіне дейінгі рухани мұра алдындағы жауапкершілігін байқатып, лирикалық «мен» арқылы «біздің» өнер алдындағы міндетін танытады. Рухани, әдеби мұра – қаздардың қаңқылы арқылы тұспалданып беріліп тұр. «Қаймақ жалау» етістігіндегі сөз тіркесі тура мағынасынан жаңа мән-мазмұнға ойысқан. «Қаздардың қаңқылынан қаймақ жалап» – ақын сөзді ойната, құлпырта отырып өз бейнесіне жақындата түскен. Сөз тіркестеріне жаңа мазмұн дарытқан ақын өзінің де қандай ақын екендігінен хабардар етеді. Авторлық, ақындық «Менінің» дара келбеті кескінделіп тұр. «Мендік» болмысты танытқан ақын «Түнде сәл Ай сәулесін тыңдап алам» -деп, жаңа, тосын сырды алдымызға. «Ай сәулесін тыңдау» қазақ поэзиясында бұрын-

сонды естілмеген көріністі құбылыс. Сонау С. Сараидан бастап «Жаңа туған айдай қасың, уа, көріктім; Талпынған шығар Айға алыс (Абай), Ажары ақ бетіңнің асқан айдан (Ш. Бөкеев), Жұлдызды-жүзік, айды алқа-ғып тағайын (М. Жұмабаев), Құйылады гүлдерге// айдан саулап аппақ сүт (С. Мәуленов), Жұлдыз-түйме, ай алтын танасындай (З. Қалауова), Әйел деген сөз-сөз бе деп «Ай елі деген» (Ж. Жақыпбаев), Көл-ана, ай бөбегін шомылдырып//сызады күміс шеңбер дөңгелетіп (Ө. Нұрғалиев) секілді метафоралы, көркем бейнелеулер бар. Бұлардың қасында «Ай сәулесін тыңдау» – сұлулық Тәңірінің сипатын көруден, танданудан өнге сыр тартады. Біз табиғаттағы (әйелдегі) сұлулықты Ай бейнесіне баламалы метафоралармен екшелген жыр кестелерін көп кездестіреміз. Мұнда «Ай нұрына шомылып, не ай келбетінен сұлулық іздеуден» яғни, заттық ұғымның сыртқы қасиетінен, не оның физикалық жаратылысымен ғана байланыс түзу жоқ. Ай сәулесін тың әрі жаңа мазмұн, әрі мифтік түсініктегі ақиқаттың сыры жатыр. Ақын не лирикалық кейіпкер санасында бедерленген Ай жанды әлемнің иесі. Сұлулықты көретін адам көзінің функциясын, құлақ арқылы тыңдап қабылдайтын «жүрек» атқарып тұр. Абайдың

Есіткендей болады
Құлағым ескі сыбырды.
Ескі ойға көңілім толады

Тірілтіп өткен құрғырды-деген өлең жолдарындағы ойлар концепциясы ақын Тыныштықбектің «Қаздардың қаңқылынан қаймақ жалап//Түнде сәл Ай сәулесін тыңдап алам» – деген жолдарында жаңашылдықпен бой көтеріп тұр.

Зерттеуші Б.Я. Шидфар «Бұл поэзияның көркемдік, бейнелілік құралдарының негізі – сөз, нақты көру түсінігіне негізделген образ емес, әлем келбетін бейнелейтін және адамзаттың ойлау жүйесінің бірден-бір қуатты, пәрменді құралы – көп мағыналы астарлы сөз» – деген пікір айтады [9, 154]. «Ай сәулесін тыңдау» бейнелі сөз тіркесінен мағыналылық пен астарлы ойға жетелейтін дүниетанымдықты көреміз. Мәселен, біріншіден, табиғаттың жанын, тілін түсіну. Екіншіден, сұлулықтың үнімен үйлесу. Үшіншіден, ақыл іздеген ақиқатпен табысу. Яғни, діни мәдениетіміздегі Ай белгісінің сипатындай, «көктен құйылған нұрдың » кереметін

түйсіну секілді. Ақынның Ай бейнесін көріктеуде суретті сөздің сан түрлі формасын жасағанын көреміз. Олар «Терезеден Ай қарап теке мүйіз; Ал түнде Ай қарайтын шекесінен; Жамбасынан сыз өтіп туған айдың; Сынған кесе-кешегі Ай жаңасы; Ай жоғалар аспанда, жер түгілі//Жарығына бет бұрып туар Айдың// Бұлт құрсағын бұл маусым дұғалайды; Тереземде – көк түннің қызыл Айы...; Бұлтқа сүйеп маңдайын, қыбыр етпей//Тау басында әлі отыр Ай құнысып; Ай да туар сақалындай ешкінің; Ай сап-сары//Сарғайып жалғыз тісі тұр тажалдың...; Қарашығын Ай үсіткен Өлеңімнің маңдайын// Қызыл тілмен сипалап...; Тау басында оқып отыр Ай бозғылтым дұғасын; Көкшіл түннің жап-жарық қауырсыны; Жұлдыз түкті көксұр түндер жарық дүние қаймағын//Айлы тілмен күнде жалап, ...қанталатқан таңдайын» [8, 6-109].

Мұндай, Айды суреттеудегі бейнелі оралымдар қазақ поэзиясының көркемдік құрылымына ендірген ақын табыстары. Соны ерекшелігі, ақынның поэтикалық лексикасы бейнелі сөз бен сөз тіркестері ұлттық дүниетаным аясында дамып отырады. Жоғарыдағы, Ай бейнесіне қатысты метафоралы иірімдер әр өлеңнің идеялық-көркемдік мазмұнын ашумен қатар, автордың дүниетанымдық интеллектілігін танытып тұр. Табиғаттың қарапайым жаратылысы мен елеусіз сәттерін зергер сезіммен түсінікке салып «жана бір әлемнің» бейнесін қалау аса сезімталдықпен дарындылықтан туындаса керек. Бұл қырынан алғанда ақын табиғат тылсымына қанық, жете зерттеуші, жаратылыс лабораториясының ыждағатты бақылаушысындай. Бұл орайда, автор қазақ халқының этнографиялық мәдениетін де терең меңгергендігімен дараланады. «Теке мүйіз-Ай мен ешкінің сақалындай Айдың» бейнесі мал баққан қазақ дүниетанымында келісті ауыстырылып берілген. С. Негімовтің «Метафоралы ойлау жүйесі дегеніміз-көркемдік ойлау жүйесі. Ендеше, көркемдік ойлау-өнер туындысын жарататын және одан эстетикалық нәр алып қабылдайтын ақыл-ой қызметінің ерекше бір түрі. Мұның ғылыми-теориялық ойлау жүйесінен өзгешелігі бар. Көркемдік ойлаудың табиғаты мен мәні дүниені көркемдік тұрғыдан игерудегі рухани қабілет екендігімен анықталады» [10, 33] – деген пікірінде ақынның көркемдік дүниетанымының ғылыми негіздері жатыр.

Әдебиеттер

- 1 Бердібай Р. Ел боламыз десек... – Алматы, ЖШС «Қазақстан баспа үйі», – 2000, – 400б. – Б. 240.
- 2 Медетбек Т. Қаралы Қаройда болған түнгі оқиға // Жас алаш №80, 5 қазан, 2006. – Б. 3.
- 3 Байтұрсынов А. Ақ жол: өлеңдер мен тәржімелер, публ. мақалалар және әдеби зерттеу. Құрастырған Р.Нұрғалиев. – Алматы: Жалын 1991. – 464 б. – Б. 5.
- 4 Келімбетов Н. Қазақ әдебиеті бастаулары (Көркемдік мәдәстүр жалғастығы). Зерттеу. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 256 б. – Б. 76.
- 5 Әбдікәкімұлы Т. Көркем де көсем ой кітабы // «Жұлдыз» Алаш жұртының әдеби, әлеуметтік журналы. 2 ақпан, 2005. – Б. 4.
- 6 Введение в литературоведение. – М.: Высш. шк., 1983. – С. 160.
- 7 Негимов С. Ақын-жыраулар поэзиясының бейнелілігі. – Алматы, 1995. – Б. 24.
- 8 Әбдікәкімов Т. Ақшам хаттары: Өлеңдер, балладалар, толғаулар. – Алматы: Жалын, 1993. – 128 б. – Б. 6-28.
- 9 Шидфар Б.Я. Образная система классической арабской литературы. – М., 1974. – С. 154.
- 10 Негимов С. Ақын-жыраулар поэзиясы: Генезис. Стилистика. Поэтика. Оқу құралы. – Алматы: Ғылым, 2001. – 280 б. – Б. 33.

References

- 1 Berdibaj R. El bolamyz desek... – Almaty, ZhShS «Қазақстан баспа үйі», – 2000, – 400b. – B. 240.
- 2 Medetbek T. Karaly Karojda bolgan tungi okiga // Zhas alash №80, 5 qazan, 2006. – B. 3.
- 3 Bajtursynov A. Ak zhol: olender men tarzhimeler, publ. makalalar zhane adebi zertteu. Kurastyrgan R.Nurgaliev. – Almaty: Zhalyn 1991. – 464 b. – B. 5.
- 4 Kelimbetov N. Kazak adebieti bastaulary (Korkemdik mdastyr zhalgastygy). Zertteu. – Almaty: Ana tili, 1998. – 256 b. – B. 76.
- 5 Abdikakimuly T. Korkem de kosem oj kitaby // «Zhuldyz» Alash zhurtynyn adebi, aleumettik zhurnaly. 2 akpan, 2005. – B. 4.
- 6 Vvedenie v literaturovedenie. – M.: Vyssh. shk., 1983. – S. 160.
- 7 Negimov S. Akyn-zhyraular poezijasyryn bejnelligi. – Almaty, 1995. – B. 24.
- 8 Abdikakimov T. Aksham hattary: Olender, balladalar, tolgawlar. – Almaty: Zhalyn, 1993. – 128 b. – B. 6-28.
- 9 Shidfar B.Ja. Obraznaya sistema klassicheskoy arabskoj literatury. – M., 1974. – S. 154.
- 10 Negimov S. Akyn-zhyraular poezijasy: Genезis. Stilistika. Pojetika. Oqu quraly. – Almaty: Fylym, 2001. – 280 b. – B. 33.
- 8 Abdikakimov T. Aqşam hattary: Öleñder, balladalar, tolgawlar. – A.: Jalın, 1993. – 128 b. – B. 6-28.
- 9 Şidfar B.Ya. Obraznaya sistema klassičeskoy arabskoy literaturı. – M., 1974. – S. 154.
- 10 Negimov S. Aqın-jırawlar poézıyası: Genезis. Stilistika. Poétika. Oqw quralı. – A.: Ğılıм, 2001. – 280 b. – B. 33.